

geldi. Eğitim alanında medreselerin islahı, okuma yazmanın kolaylaştırılması, okuma oranının artırılması ve kadının toplumdaki yerinin yükseltilmesi gibi konularda başarılı hizmetler gören bu hareket, öteki alanlarda yönetimin olumsuz tutumu ve diğer engeller sebebiyle yeterince başarı sağlayamamıştır. Bununla birlikte Cedîdçiler 1905-1917 arasındaki dönemde siyasî faaliyetlerde de bulundular. Ancak bazılarının sol siyasî hareketler içinde yer alması, kadîmcilerin onları dinsizlik ve sosyalistlikle suçlamasına ve Çarlık idaresinin de kendilerine karşı harekete geçmesine sebep olmuştur. Usûl-i cedîd mekteplerini "ihtilâl ocakları" olarak görmeye başlayan Çarlık 1912'de çok sayıda Cedîdci öğretmeni tutuklamıştır. 1917 ihtilâline doğru Cedîdçiler milliyetçilikten Bolşevikliğe kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde yer almışlardır. Bu şekilde başlangıçta bir "aydınlanma hareketi" olarak ortaya çıkan Cedîdçilik, kültürel tezlerine uygun olarak zamanla politik hedeflere de yönelmiş ve Rusya Türkleri'nin istiklâl mücadelelerinin siyasî ideolojisi haline gelmiştir.

Cedîdçiler, bütün milletlere kendi kaderlerini tayin etme hakkının verileceği vaadiyle ortaya çıkan Bolşevizm'den kendi gayeleri doğrultusunda faydalanma umuduna kapılmışlar, Bolşevizm'in gerçek niteliğinin henüz tam anlaşılmadığı bir dönemde birçok Cedîdci Bolşevik Partisi'ne girerek müslüman fraksiyonlar oluşturmuşlar ve parti içinde kendi idealleri doğrultusunda çalışmalar yapmışlardır. Cedîdçiliğin 1917 ihtilâli sonrasındaki kuşağından Kazanlı Mîr Said Sultan Galiev (Aliyev, Alioğlu), Stalin'in milliyetler halk komiserliği yardımcılığına kadar yükselmiştir. Galiev, Marksizm'in sınıf mücadelesi tezini yeniden yorumlayarak ezen milletlerle ezilen milletler arasında mücadele tezinde dönüştürmüş, Rus sosyalizmine karşı Turancılık ülküsünü savunmuş, her Türk boyundan Cedîdçiler'i bu amaç uğruna bir araya getirmeye çalışmış, böylece Sovyetler'in tek partisi olan Bolşevik Partisi içinde örgütlü bir müslüman fraksiyon oluşmuştur. Bununla birlikte eski Cedîdçiler gibi ilk müslüman komünistler de -Çarlık veya Sovyet farkı gözetmeksizin- Rus devletine, Rus halkına ve genel olarak Batılılar'a karşı derin bir güvensizlik duymuşlardır (A. Bennigsen — C. L.-Quelquejay, s. 122-123); Sultan Galiev'in çalışmalarına

da bu güvensizlik duygusu yön vermiştir. Nitekim Stalin, güçlendikten sonra özellikle 1930'lu yılların ortalarından itibaren Bolşevik Partisi'ndeki müslüman fraksiyona karşı harekete geçti. "Devlet ve Komünist Partisi kadrolarını halk düşmanlarından ve milliyetçilerden temizleme" sloganıyla Cedîdizm'in Sovyet idari kademelerinde çalışmakta olan bütün temsilcileri hapsedildi ve bunların çoğu kurşuna dizildi. Bu şekilde başlayan tasfiye hareketiyle Türk toplumlarının aydın tabakasını oluşturan Cedîdci binlerce aydın öldürülmüş, Türk toplumları millî kadrolardan mahrum bırakılmıştır. Öldürülenler arasında Sultan Galiev, Ekmel İkrâm, Münvever Kârî, Abdülhamid Çolpan, Abdürraûf Fitrat, Bekir Çobanzade gibi Cedîdçiliğin en değerli temsilcileri de vardı. Rusya Türkleri'nin tarihine "büyük ziyalılar (aydınlar) kırımı" olarak geçen bu katliamda sadece Azerbaycan'da 20.000 aydın öldürülmüş veya sürülmüştür. Bu katliam sırasında Stalin Gaspıralı İsmail Bey'in Bahçesaray'daki mezarını tahrip ettirip üzerinde blok apartmanlar yaptırarak Cedîdçiliğin bütün izlerini silmek istemiş, Cedîdçiler'in eserlerinin kütüphanelerde bulundurulması yasaklanmış ve Türk okullarında Cedîdçiler'in emperyalist ajanı, burjuva, pantürkist sınıf düşmanları olduğu telkin edilmiştir.

Cedîdçiliğin tarihi son derece trajik olmakla beraber boşa yaşanmamış ve özellikle Gorbaçov zamanında gerçekleşen demokratik ortamda meydana çıkan millî hareketlerin fikir ve ilham kaynağını oluşturmuştur. Nitekim Sovyet Türkleri'nin bu ikinci dönemdeki millî uyanış hareketlerinin hedeflerinden biri, Stalin tarafından mahkûm edilen Cedîdci önderlerin itibarlarının iadesini sağlamak olmuştur.

Kazan, Kırım, Azerbaycan ve Orta Asya'da yaşanan uyanış hareketleri tarihî-siyasî köklerini Cedîdçiliğe dayandırmaktadır. Kırım Türkleri, milletlerarası İsmâil Gaspıralı sempozyumu (Mart 1991) düzenlemişler ve Gaspıralı adına bir anıt yapmaya karar vermişlerdir. Kazan Türkleri'nin teşkilâtı olan Tatar İçtimai Özeği, Sultan Galiev ve Şehâbeddîn-i Mercânî gibi Cedîdci aydınların eserlerini yayımlamaya başlamıştır. Azerbaycan Halk Cephesi doğrudan doğruya Cedîdçilik hareketine dayanmaktadır ve Cedîdci eserler yayımlanmaktadır. Özbekistan'daki Erk hareketi de Cedîdci tezleri işlemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Mirza Bala, *Azerbaycan Millî Hareketi*, Berlin 1938; Hüseyin Baykara, *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Ankara 1966, s. 57-59, 129 vd.; A. Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1942-47 — İstanbul 1981, s. 551-560, 568-571; Abdullâh Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 160-166, 210-213; a.mlf., "Türk Dünyasında Usul-i Cedit Hareketi", *TK*, II/18 (1964), s. 119-125; a.mlf., "Usûl-ü Kadîm", a.e., IV/40 (1966), s. 403-410; Hélène Carrère d'Encausse, "Social and Political Reform", *Central Asia a Century of Russian Rule* (ed. Edward Allworth), New York-London 1967, s. 189-207; A. Bennigsen — C. Lemerrier-Quelquejay, *L'Islam en Union Soviétique*, Paris 1968, s. 38-57, 122-123; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 208-209; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara 1985, s. 8-40, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Ankara 1988, s. 9-14, 54-72; Baymirza Hayit, *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul 1987, s. 80-90; İhsan İlgar, *Rusya Birinci Müslüman Kongresi*, İstanbul 1988, tür.yer.; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 495 vd.; Aşhan Gökşan, "Gaspıralı İsmail Bey ve Usulüceditçiliği", *TK*, II/18 (1964), s. 126-129; Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycanda Maarif Hareketleri", a.e., s. 130-136; İbrahim Yarkın, "Türkistan'ın Eğitim ve Kültür İşlerine Bir Bakış", a.e., s. 137-145; a.mlf., "Türkistan'ın Cedidci Devri Siyasetlerinde İdealist Öğretmen ve Teşkilatçı İhsan Hoca Hanı", a.e., V/58 (1967), s. 773-777; TA, X, 93; B. Spuler, "Djadid", *El²* (İng.), II, 366; ABR, V, 434-435.

TAHA AKYOL

CEDİS (Benî Cedîs)

(بنو جدیس)

Eski bir Arap kabilesi.

Cedîs'in nesep silsilesi Hz. Nüh'a kadar genellikle şu iki şekilde ulaştırılır: 1. Cedîs b. Lâvez (Lâviz veya Lûz) b. İrem b. Sâ'm b. Nüh. 2. Cedîs b. Âbir (Âmir, Gâsir, Kâsir, Câsir, Câir) b. İrem b. Sâ'm b. Nüh. Bazı rivayetlerde Cedîs ile Tasm'ın veya Cedîs ile Semûd'un kardeş olduğu, bir kısmında ise bu üç kabilenin birbiriyle kardeş olduğu belirtilir.

Cedîs kabilesi Yemâme bölgesinde Bahreyn'e kadar uzanan sahada Tasm kabilesiyle beraber yaşıyordu. Her iki kabile zaman zaman efsanevî bir şahıs olduğu söylenen Arap hükümdarı Cezîme el-Ebraş'ın saldırılarına mâruz kaldığı gibi kendi aralarında da sık sık muharebe ediyorlardı. Efsanevî bir mahiyet arzeden nakillere göre bir ara Tasm'dan Amlîk adında zalim ve ahlâksız bir hükümdar bölgede hâkimiyet kurmuş, verdiği keyfî bir karara Cedîsli bir kadının itiraz etmesine kızarak Cedîs'ten evle-

necek her bâkirenin ilk geceyi yanında geçirmesini şart koştmuştu. Bu zulme bir süre boyun eğen Cedîsîler, Amîk ile kabilesini tuzağa düşürerek öldürmüşlerdi. Bu katliamdan kurtulabilen bir kişi Himyer Meliki Hassân b. Tübbâ'dan yardım istemiş, o da ordusuyla gelerek Cedîs'i imha etmiş, böylece her iki kabile helâk olarak tarihe karışmıştı. Cezîme el-Ebraş ile bağlantı kurulduğu zaman bu olayların milâdî III. yüzyılın ortalarında vuku bulduğu tahmin edilmektedir.

Araplar'ın meşhur atası Adnân'ın anesi ve karısının Cedîs'ten olduğu söylenmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 7; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif* (Ukkâşe), s. 27, 632; Belâzûrî, *Ensâb*, I, 4, 7, 12, 13; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), İndeks; İbn Hazm, *Cemhere*, s. 462, 486; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, İndeks; İbn Haldûn, *el-İber*, II, 19, 24-25; Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb*, Beyrut 1405/1984, s. 191; Ziriklî, *el-A'lâm*, II, 113-114; Muhammed Beyyûmî Mehrân, *Dirâsât fî târîhi'l-'Arabî'l-kadîm*, Riyad 1400/1980, s. 167-173; Kehâle, *Mu'cemû kaba'îlî'l-'Arab*, Beyrut 1402/1982, I, 172; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *el-Kaba'îl ü'l-'Arabîyye ve selâ' ilühâ fî bilâdinâ Filistîn*, Beyrut 1986, s. 12-14; T. H. Weir, "Cedîs", *İA*, III, 42-43; H. H. Brâu, "Tasm", *a.e.*, XII/1, s. 31-32.

AHMET ÖNKAL

CEDVEL

(الجدول)

Çeşitli amaçlarla üzerine isim, işaret, harf ve rakamların yazıldığı çizelge, tablo.

Aslı Arapça *cedvel* veya *cidvel* (çoğulu *cedâvil*) olan kelime sözlükte "dere, çay, ark, su kanalı" anlamına gelmektedir (geniş bilgi için bk. Lane, II, 392; Redhouse, s. 648). E. Graefe'nin, "masa" ve "plan" anlamına alındığı takdirde *cedvel* ile Latince'deki *schedula* (kitap yaprağı, sayfa) kelimesi arasında bir ilişkinin düşünülebileceği tarzındaki görüşüne (*İA*, III, 43) ve Fraenkel'in birer astronomi terimi olarak zîc ile *cedvelin* Ârâmîce'den geldiği yolundaki tahminine (*EI*² [İng.], II, 370) katılmak mümkün değildir.

Literatüre daha çok sihir, tılsım ve *vefk** terimi olarak geçen ve bugün artık itibar edilmediği görülen *cedvel*, üzerinde çeşitli semboller bulunan *hâtem* ile (mühür-yüzük) yaklaşık aynı şeyi ifade etmektedir. Bir *cedvel* yapmak için kare, dikdörtgen, üçgen ve daire gibi geometrik şekiller kullanılır. Bunların üzeri enine ve boyuna çizgilerle bölünerek eşit hâneler elde edilir, sonra da bu hâ-

nelere esrarlı olduğuna inanılan semboller, isimler, Arap alfabesinden bazı harfler veya bunların ebced hesabındaki sayı değerlerini ifade eden rakamlar yazılır. *Cedvel*deki hânelerin içine konulan sembol, isim, harf ve rakamlar, sihir ve tılsımın yapıldığı amaca göre değişiklik göstermektedir. Meselâ kötülüklerden, cin, şeytan ve perilerin zararlarından korunmak veya bir isteğe kavuşmak için hazırlananlara Allah'ın, büyük meleklerin, cinlerin ve Ashâb-ı Kehf'in isimleri, ayrıca gezegenlerin adları, haftanın günleri ve dört unsur (toprak, su, hava, ateş) yazılır. Çeşitli tılsım *cedvelleri* arasında en yaygın olan "da'vetû's-şems" ise şöyle yapılır: Bir dikdörtgen üzerine enine ve boyuna altışar çizgi çekilerek yedilik kareler halinde kırk dokuz hâne elde edilir; bunların içine mühr-i Süleyman, bazı esrarlı şekiller, peri padişahlarına ait olduğu söylenen yedi isim, haftanın yedi günü ve yedi gezegenin adları vb. yazılır. Bunların arasında gizli bir ilişki olduğuna ve bir araya gelince teşkil ettikleri değerlerin etkisiyle *cedvel*den beklenen yararın elde edileceğine inanılır. *Cedveller* hazırlanış sebebine göre değişik biçimlerde kullanılır; çok defa korunma, güç ve şifa bulma amacıyla boyuna, pazuya, omuza veya belden yukarı olmak şartıyla vücudun başka bir yerine takıldığı gibi (muska) suda eritilerek ilgili kişiye içirilir yahut yakılarak kişi dumanı ile tutsülendirilir.

Pisagorcular'ın geliştirdiği sihirli karelerin, İslâm kültür dünyasına girdikten sonra bazı çevrelerde geniş ilgi gördüğü bilinmektedir. Özellikle Câbir b. Hayyân ile başlayan bu ilgi İhvân-ı Safâ risâlelerinde gelişerek (bk. *Resâ'il*, I, 108-113) Bâtînîler için önemli bir malzeme oluşturmuştur. Gizli ilimler alanındaki eserlerde *bedûh* ve *vefk* *cedvelleri* adıyla anılan ve mahiyetleri bakımından İslâm inançlarıyla hiçbir şekilde bağdaşmasına imkân olmayan bu tılsım şekil-

lerinden bir kısmı Gazzâlî'ye mal edilmiş bulunmaktadır. Doğumu kolaylaştırdığına inanılan ve "Gazzâlî *cedveli*" olarak bilinen sihirli kare şöyle hazırlanır: Dokuz hâneye ayrılan karenin her hânesine yukarıdan aşağıya, sağdan sola ve köşeden köşeye, sayı değerleri on beş toplamını veren harfler yazılır. İnanışa göre, hiç suya girmemiş iki bez üzerine yazılan bu *cedveli* doğum yapmakta olan kadın gördükten sonra ayaklarının altına koyarsa doğum çabuk gerçekleşir. Bu *cedvelin* niçin Gazzâlî'ye mal edildiğini anlamak zordur. Çünkü Gazzâlî bunun bir hurafe olduğunu söylemekte ve, "Keşke bilseydim, acaba buna inanan var mı?" diyerek hayretini belirtmektedir (*el-Münkiz mine'd-çalâl*, s. 85). Öte yandan bu *cedvelin* Gazzâlî'den çok önce İhvân-ı Safâ risâlelerinde yer aldığı da bilinmektedir (bk. *Resâ'il*, I, 109, 112). Öyle anlaşıyor ki bu durum, Bâtînliliği ve Hurûfliliği yaymak isteyenlerin Gazzâlî gibi büyük bir otoriteyi istismar etmelerinden başka bir şey değildir (geniş bilgi için bk. BEDÜH).

BİBLİYOGRAFYA :

Lane, *Lexicon*, II, 392; J. W. Redhouse, *Turkish and English Lexicon*, Constantinople 1890 — İstanbul 1978, s. 648; İhvân-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376-77/1957, I, 108-113; Gazzâlî, *el-Münkiz mine'd-çalâl*, Beyrut 1408/1987, s. 85; İbn Haldûn, *Muqaddime*, III, 1177 vd.; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 395; Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-'ulûm inde'l-'Arab*, Beyrut 1984, s. 98, 147 vd.; E. Graefe, "Cedvel", *İA*, III, 43; a.m.f. — D. B. Macdonald — M. Plessner, "Djadwal", *EI*² (İng.), II, 370; Cengiz Kallek, "Bedûh", *DA*, V, 336-337.

CENGİZ AYDIN

□ SANAT. Yazma kitaplarla murakka'lar ve hat levhalarında, yazının kâğıt üzerinde işgal ettiği alanın dört bir tarafına çizilen çizgiye de *cedvel* denir. Manzum eserlerde mısraların aralarına çekilen basit bir çizgiden ibaret *cedvel* olduğu gibi kalın veya ince, iç içe birkaç çizgi halinde siyah, beyaz (üstübeç), sarı, mavi, lâcivert, yeşil, kırmızı (sûrh, la'l, gülgün) mürekkeple, sarı veya yeşil altın (zer mürekkep) ve yaldızla çekilmiş olanları da vardır. Eski kitap sanatlarında ayrı bir önemi olan *cedvel* çekme işi, yazı ile sayfa kenar boşluklarının, diğer bir ifade ile sayfadaki yazılı kısımla yazısız kısımların birbirinden ayrılmasını ve metnin ön plana çıkmasını sağlar. Metne sonradan yapılacak müdahalenin önlenmesiyle metnin bir standart ölçü içinde yazılmasını temin ettiği gibi ayrıca sayfa kenarlarına yazılan şerh, hâşiye ve ta'likat gibi ilâvelerin metne karışma-

"Gazzâlî *cedveli*" olarak bilinen dokuz haneli sihirli kare (Gazzâlî, *el-Münkiz*, s. 85)

٤	٩	٢	د	ط	ب
٣	٥	٧	ج	هـ	ز
٨	١	٦	ح	ا	و